

Durf te denken

Kant en de verlichting

Eind achttiende eeuw schreef de Pruisische filosoof Immanuel Kant zijn hoofdwerk *Kritik der reinen Vernunft* (1781) dat een belangrijke rol ging spelen in het ‘verlicht denken’. Zijn artikelen in het verlichte maandblad *Berlinische Monatsschrift* bleken eveneens toonaangevend te zijn in de definiëring van de verlichting. Kants ‘criticisme’ vormt een radicale breuk in de geschiedenis van het denken, vergelijkbaar met de omwenteling die Copernicus in de astronomie teweegbracht.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Kant over de definitie van verlichting en de gevaren van het rationalisme*

Henri Krop is filosoof en universitair docent aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Kants karakterisering van de definitie van de verlichting bleef onder historici vaak toonaangevend en onaangevochten, terwijl zijn betoog in werkelijkheid een pleidooi was voor een praktijk van ‘verlichten’ die onlosmakelijk verbonden was aan Frederik de Grote (1712-1786). Het decembernummer 1784 van het *Berlinische Monatsschrift* opende met een uitgebreid artikel van Kant over de verlichting. Het bestond uit vier delen. Kant begint het artikel met zijn befaamde definitie van de verlichting: ‘Het uittreden van de mens uit zijn onmondigheid, die hij aan zichzelf te wijten heeft.’ Kant licht twee termen uit deze definitie toe. ‘Onmondig’ is de mens die nog onder de voogdij leeft van bijvoorbeeld ouders, schoolmeesters en ‘zielszorgers’. Zij vertellen hem hoe hij moet leven en wat hij moet denken. Zo’n onverlichte mens kan zich niet ‘van zijn eigen verstand zonder de leiding van een ander bedienen’. Kant gebruikt daarbij de term *Selbstverschuldet* omdat de oorzaak moreel of psychologisch van aard is en niet ligt in

een verstandelijk gebrek. ‘Durf te denken’ is daarom het motto van de verlichting. Kants definitie veronderstelt dat ‘verlichting’ een collectief proces is. Je kan niet in je eentje ‘verlicht’ worden, maar alleen als ‘mensheid’. Het doel van dit proces werd in verlichtingskringen ‘de bestemming van de mens’ genoemd. Door verlicht wijs te worden gebruikt hij zijn eigen verstand en weet hij zelf wat goed en kwaad is. Kant vertaalt deze grondovertuiging van de verlichting in de tegenstelling tussen heteronomie en autonomie. Tot aan ‘de copernicaanse wending’ was alle ethiek ‘heteronoom’ – uit naam van God, de natuur, de partij, het volk werd een moraal aan de mens opgelegd – nu is de mens autonoom, letterlijk zelfwetgever. De mens

heeft niet langer de hulp van de kerk en de staat nodig om zich goed te gedragen. Dit leidt tot een spanning tussen de geëmancipeerde, zelfwetgevende mens en de staat die aan de burger zijn wetten oplegt. In het artikel in *Berlinische Monatsschrift* probeert Kant deze door Berlijnse verlichters gesignaleerde spanning op te lossen door twee vormen van vrijheid te onderscheiden. Het tweede gedeelte van het tijdschriftartikel beantwoordt de vraag waarom de mensheid zijn bestemming nog niet bereikt heeft. Kant noemt ‘lafheid’ en ‘luiheid’ de primaire oorzaken die het proces van verlichting belemmeren. De politiek maakt echter wel misbruik van deze natuurlijke neigingen van de mens. Nu, zo stelt Kant, vinden de

Titelblad van de eerste druk van het boek *Kritik der reinen Vernunft* van Kant, 1781.

burgers in grote meerderheid de verlichting zelfs gevaarlijk. Door hun 'voogden' dom gehouden durft de mens, net als het vee, geen stap te zetten buiten de vertrouwde paden. Onze onmondigheid is verinnerlijkt en daarom staan dogma's, formules en uitgangspunten niet meer ter discussie. Zo is de rede, die wij 'van de natuur' ontvangen hebben, een slaaf geworden. Net als Rousseau beschouwt Kant de mens als van nature vrij, maar toch leeft hij in ketenen.

Publiek vormen

Het derde deel beschrijft de middelen om deze ketenen te verbreken. Volgens Kant dient allereerst een 'publiek' gevormd te worden. De eerste Nederlandse vertaler van dit artikel – Mr. M. Siderius, 'lid van het wetgevend lighaam te den Haag' – vreesde in 1799 blijkbaar voor een misverstaan en voegde 'volk' als verklarend synoniem toe, maar even verder in de tekst maakt Kant duidelijk wat hij bedoelt: het publiek van tijdschriften, waar een schrijver *als geleerde* met de lezers in debat gaat. Op deze wijze worden de lezers een verlicht publiek. Dit gebeurt zeer geleidelijk, want deze transformatie veronderstelt een hervorming van onze manier van denken. Kant verwerpt daarbij overigens de revolutie als middel tot verlichting, want deze zal alleen maar oude vooroordelen door nieuwe vervangen.

'Kant verwerpt de revolutie als middel tot verlichting, want deze zal alleen maar oude vooroordelen door nieuwe vervangen'

Een verlicht publiek veronderstelt een open dialoog en kan dus alleen ontstaan door vrijheid van schrijven. Kant noemt deze het 'openbare gebruik van de vrijheid' en zij moet onbepert zijn. Het privégebruik van de vrijheid daarentegen, dat is de vrijheid van de burger om als privépersoon voor een bepaald beroep, hobby, ►

Portret van Immanuel Kant. Maker onbekend. Bron: Wellcome.

Schilderij van de verlichte Frederik de Grote van Pruisen. Geschilderd door Wilhelm Camphausen in 1870.

et cetera te kiezen zonder aan iemand of iets daarvoor verantwoordelijkheid schuldig te zijn, is wel aan grenzen gebonden. Een samenleving is immers onmogelijk zonder wetten waar we ons aan moeten houden. Kant vergelijkt de samenleving met een mechanisme waarvan de onderdelen ook niet de vrijheid hebben om al dan niet in werking te treden. Kant geeft twee voorbeelden. Allereerst de officier, die moet gehoorzamen aan een bevel

zonder de vrijheid te hebben in discussie te gaan met zijn meerdere. Hij mag echter wel in de krant over de juistheid van dit bevel een publiek debat beginnen. Het tweede voorbeeld, waar Kant heel uitvoerig op ingaat, is een geestelijke die als privépersoon in zijn beroep tijdens de uitoefening van zijn ambt niet de vrijheid heeft de geloofsbelijdenis van zijn kerk ter discussie te stellen. Tot de verkondiging van de leer van zijn kerk heeft hij zich immers bij zijn indiensttreding contractueel verplicht. Wel mag hij 'als geleerde' in het openbaar de juistheid van de confessie ter discussie stellen. Kants terminologie was nieuw en stuitte op vraagtekens bij medeverlichters, maar de inhoud van zijn opvatting niet. Hij verwees simpelweg naar de bestaande praktijk in Pruisen. Het *Kultusministerium*, het 'ministerie' van Onderwijs en Godsdienst tijdens het bewind van Frederik de Grote, stond geestelijken wel toe de belijdenis van de staatskerk te bekritisieren, maar eiste dat zij hun ambt bleven vervullen in overeenstemming met de officiële voorschriften. Kant is ervan overtuigd dat deze vrijheid om in het openbaar van de rede gebruik te maken geen lege huls vormt, maar op den duur tot verandering zal leiden.

Het is in zijn ogen onmogelijk dat een kerk, ook al wordt zij gesteund door de staatsmacht, voor eens en altijd een belijdenis vaststelt. Onze wetenschappen ontwikkelen zich steeds verder zodat wij ons van morele en religieuze vooroordelen meer en meer bevrijden. Kerkelijke of wereldlijke wetten die voor altijd gelden zijn daarom in strijd met de menselijke natuur. In het laatste deel trekt Kant de conclusie. Hij beschouwt de verlichting niet als een filosofisch en tijdloos verschijnsel, zoals veel onderzoekers gedaan hebben, maar concreet en in een kader van de praktijk. Zijn antwoord is dat hij in een tijd leeft waar het proces in volle gang is. Frederik de Grote stimuleert de verlichting, doordat hij zijn onderdanen in religieus opzicht volledig vrij laat om zelf uit te maken wat zij als waar beschouwen. De geest van vrijheid lijkt zich volgens Kant zelfs buiten het gebied van de godsdienst uit te breiden. In Pruisen is een verlicht publiek ontstaan, doordat staat en burgers hebben geleerd dat deze vrijheid geen bedreiging vormt voor de maatschappelijke orde en de eenheid van de staat. In het Pruisen van Frederik is het juist deze orde, zo besluit Kant zijn artikel, die de basis voor vrijheid van denken en daarmee van

Schilderij van Kant (met brief) aan tafel aan het filosoferen met zijn vrienden. Geschilderd door Emil Doerstling in 1892/93.

de verlichting legt. Met andere woorden: het absolutisme was in dit geval een voorwaarde voor de verlichting.

Vrienden van de verlichting

Het *Berlinische Monatsschrift* waarin Kants artikel verscheen werd in 1783 als orgaan van de *Mittwochs-gesellschaft* opgericht. Het twintigtal leden noemde zichzelf 'de vrienden van de verlichting'. Onder hen waren artsen, juristen, hoge ambtenaren en predikanten, maar in tegenstelling tot in Franse verlichtingskringen ontbrak de adel geheel. De statuten van de vereniging sloten uit dat de leden over hun eigen vakgebied spraken en zij stelden als eis dat de voordrachten verband moesten houden met 'de verlichting en het welzijn van de mens'. Van de debatten werden aantekeningen gemaakt die wel geheim bleven. Het was een genootschap vergelijkbaar met de vrijmetselarij, want tijdens de bijeenkomsten vielen alle standsverschillen van het ancien régime weg. De reden voor de geheimhouding was de angst voor censuur en overheidsrepressie. In 1798 verbood een conservatief geworden Pruisische overheid deze kring van 'vrienden van de verlichting'.

Wetenschappelijke ontdekkingen

In de inleiding wordt als het doel van het maandblad het 'verbreiden van nuttige verlichting' nadrukkelijk genoemd naast 'het uitbannen van verderfelijke dwalingen' en 'ijveren voor de waarheid'. Het middel is een grote verscheidenheid aan bijdragen onder meer over 'wetenschappelijke ontdekkingen, die voor de "niet-kenner" interessant zijn'; over antropologie, het liefst van de omliggende volken; menskunde om tot betere kennis van onszelf en onze broeders te komen; over de Duitse taal- en letterkunde en over vertalingen van de meesterwerken uit de oudheid. Uit deze lijst van rubrieken blijkt ook dat het *Berlinische*

Monatsschrift zich niet richtte op de vakgeleerde, maar de geïnteresseerde burger wilde bereiken. Het blad roept de lezer op tot zelfdenken, want geen filosofisch stelsel of partij kan claimen de waarheid in pacht te hebben. De Berlijnse verlichters wilden dus niet de oude religieuze systemen uit het verleden vervangen door een nieuwe seculiere waarheid, maar een attitude van twijfel en onderzoek aankweken bij de lezers. Het tijdschrift achtte het noodzakelijk dat zowel voor- als tegenstanders in de kolommen van het blad aan het woord kwamen.

Ondanks de veelheid van onderwerpen hadden de 'vrienden van de verlichting' een duidelijk programma. Bovenaan staat de strijd tegen bijgeloof, fanatisme en vooroordeel. Het allereerste artikel van de eerste band gaat bijvoorbeeld over de legende van de 'witte wiven' en even verder worden het optreden van een nieuwe Messias in Westfalen, heksenprocessen in Glarus, een hysterisch meisje dat relaties met de duivel leek te hebben en een Berlijnse kwakzalver besproken. De auteur probeert op basis van psychologisch en historisch onderzoek de oorzaken van deze vormen van bijgeloof aan te geven. Het tweede doel is de strijd tegen maatschappelijke misstanden als foltering, executies met het zwaard, begraafplaatsen in de stad en de slavernij die de auteur 'een afschuwelijk, onrechtvaardig gebruik' noemt, dat 'met de rede en de goddelijke en menselijke wetten in strijd is'.

In het septembernummer 1783 keert een auteur die onder het pseudoniem E.v.K. schrijft zich tegen het verplichte kerkelijk huwelijk. Niet alleen hebben 'verlichte mensen geen ritueel nodig' om een 'contract' af te sluiten en onverbreekbaar te doen zijn, maar ook is het een uiting van de heerszucht van de geestelijkheid om dit soort zaken naar zich toe te trekken. In december drukte het tijdschrift een reactie

af. Een huwelijk is een contract, dat vanwege het belang voor het menselijk leven en het geluk van de mens niet te vergelijken valt met andere overeenkomsten. Een onbedoeld gevolg van een dergelijke ontheiliging van het huwelijk kan zijn dat de grondslag van de moraal wordt ondermijnd. In een noot stelt de auteur de vraag naar de aard van de verlichting. Zonder een antwoord op deze essentiële vraag, die de auteur 'nog nergens beantwoord vindt', is het onmogelijk te beginnen met het verlichten van de samenleving. In het licht van het debat in de kolommen van het *Berlinische Monatsschrift* over de gewenste en ongewenste gevolgen van de verlichting voor de samenleving moet Kants artikel dus gezien worden, dat ruim een jaar later in vier delen in het tijdschrift werd gepubliceerd. ■

Een monument voor Immanuel Kant in Königsberg. De ets is gemaakt in de eerste helft van de negentiende eeuw. Bron: Das Königsberger Schloss.

Verder lezen

N. Hinske, *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift* (Darmstadt 1990).

O. Höffe, *Immanuel Kant* (München 2014).

J. Israel, *Radicale verlichting: hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker 2005).

I. Kant, *Wat is verlichting?*, ingeleid en vertaald door B. Delfgaauw (Kampen 1988).

I. Kant, 'Was ist Aufklärung?', in: *Berlinische Monatsschrift*, 1784. Te lezen op Wikisource, tiny.cc/K2KIWA.